

ОГЛЯДИ. РЕЦЕНЗІЇ

УДК 81.416.1-923

Н. В. Піддубна

ПОСІБНИК, НАПИСАНИЙ НА ЯТЬ

(Скаб М. Церковнослов'янська мова української редакції. Чернівці: Технодрук, 2020. 644 с.)

За останні десятиліття в Україні, на щастя, вийшло чимало нової навчальної літератури для студентів-філологів, що, безумовно, позитивно, адже в новітніх виданнях висвітлюють проблемні питання сучасної лінгвістики, подають дискусійні погляди на тут чи ту наукову проблему. Однак сказане стосується переважно підручників із сучасної української мови, літератури ж, яка б стала в пригоді студенту в процесі вивчення історико-лінгвістичного циклу, значно менше. Це, зокрема, навчальні посібники «Історична граматика української мови» Л. П. Павленко (2010), «Історія української мови: Історична фонетика. Історична граматика» О. І. Крижанівської (2010), «Історична граматика української мови» З. О. Купчинської і В. І. Пілецького (2014), практичний довідник з історичної граматики Ж. В. Колоїз (2014), «Історія української мови: практикум з фонетики й фонології» та «Історія української мови: практикум із морфології» Г. М. Наєнко й О. О. Суховій (2017) та деякі інші. Незначною є й кількість видань навчально-методичної літератури зі старослов'янської мови. Це передовсім «Курс старослов'янської мови. Ч. І.» Л. О. Белея (Київ, 2015), «Старослов'янська мова. Збірник вправ та завдань» Ю. Г. Громика (2010), «Старослов'янська мова: курс лекцій, завдання для практичних занять, індивідуальної та самостійної роботи» Л. А. Лисиченко, І. В. Тимченко, В. Б. Яковлевої (2011), «Старослов'янська мова Практикум» Л. П. Гнатюк (2015). Безперечно, кожен з названих посібників має свої переваги, однак у них є й недоліки: в одних міститься значна кількість практичних завдань, однак бракує теоретичного матеріалу, інші ж, хоч і мають теоретичний і практичний блоки, є незначними за обсягом, теоретичні питання в них викладені надто стисло. Тому вихід у світ нових видань, у яких би було комплексно й посучасному репрезентовано низку важливих лінгвістичних питань,

що стосуються найдавнішої писемної літературної мови слов'ян, її лінгвобіографії, безперечно, варто вітати. Указуючи на важливість вивчення старослов'янської мови студентами-філологами українських вишів, її роль у циклі історико-лінгвістичних дисциплін, Любомир Белей слушно назвав її *наріжним каменем*, на якому «вже понад тисячоліття міцно стоїть велична споруда культури слов'янських народів», без чого немислимі фундаментальні духовні цінності (Белей, 2015: 7) і, що завжди було беззаперечним, системна вишівська підготовка філолога.

Довидань, щойно покликані показати роль та місце старослов'янської мови в духовному й культурному поступі українців, її вплив на розвиток сучасних слов'янських, зокрема української, мов, унаочнити, з одного боку, тяглість традиції, а з другого, – здатність видозмінюватися, належить, на нашу думку, знаковий підручник Марії Василівни Скаб «Церковнослов'янська мова української редакції» (Скаб, 2020).

В анотації до підручника (за скромним авторським визначенням – посібника) зазначено, що його, так би мовити, цільова аудиторія – студенти спеціальностей «філологія», «релігієзнавство», «теологія», а також усі, хто цікавиться проблемами мови Церкви в Україні. Уже з передмови стає зрозумілим, що ця праця має на меті ознайомити не лише з найдавнішою літературною мовою слов'ян IX–XI ст., яку за традицією в навчальних планах філологічних факультетів називають «Старослов'янська мова», а й пізнішими ізводами, і не лише студентів-словесників, а й майбутніх теологів, оскільки, по суті, рецензований підручник є першим за часів незалежності нашої держави, у якому *комплексно розглядається розвиток церковнослов'янської мови саме української редакції*, а не, скажімо, старослов'янської (давньоцерковнослов'янської) мови IX–XI ст. чи церковнослов'янської мови XII–IV ст., як це подано в інших українських підручниках (Біленька-Свистович, & Рибак, 2000).

Посібник має чітку, виважену й логічну структуру: у ньому виокремлено 17 важливих тем, що спрямовані на детальне розкриття важливих питань, на які студентам запропоновано дати відповіді. Відповідні завдання і вправи вміщені в кінці кожного розділу. Більшість розділів оздоблена влучним епіграфом, узятим з висловів відомих українських (Л. О. Белей, Ю. О. Луцик, В. В. Німчук, І. І. Огієнко) та зарубіжних (Ж. Вандрієс) мовознавців, а також релігійних діячів

(Преподобний Ісаак Сирин), що налаштовує на сприйняття матеріалу, зацікавлює читача.

Під час викладу першої теми «Церковнослов'янська мова та значення її вивчення» авторка детально зупиняється на сучасному мовознавчому терміноапараті, акцентуючи увагу на таких важливих термінах, як *старослов'янська мова*, *давньоцерковнословянська мова*, *церковнослов'янська мова*, *староболгарська мова*, указуючи переваги й недоліки кожного з них, аргументовано й послідовно пропонує використання терміна *старослов'янська мова*, *давньоцерковнослов'янська мова* на позначення найдавнішої писемної літературної мови слов'ян IX–XI ст. До цього ж у розділі подано й загальну характеристику основної літератури до курсу, де чільне місце відведено працям українських мовознавців Івана Огієнка й Василя Німчука, хоч не обійдено увагою й підручники, написані іншими мовами.

Розділ другий «Історія виникнення та розвитку старослов'янської (давньоцерковнослов'янської) мови» присвячений висвітленню історії виникнення і розвитку старослов'янської (давньоцерковнослов'янської) мови, діяльності Костянтина (Кирила) і Мефодія. У ньому цікаво та доступно викладено основні біографічні відомості про цих видатних культурних і релігійних діячів, показано культурно-історичне значення їхньої діяльності, подано історію появи старослов'янської писемності й теорії походження старослов'янської мови.

У наступній темі «Старослов'янські (давньоцерковнослов'янські) азбуки» сфокусовано увагу на походженні глаголиці та кирилиці, їх характеристикі, поширенні в слов'янському світі, детально схарактеризовано звукове значення букв у старослов'янській (давньоцерковнослов'янській) мові порівняно із сучасною українською мовою, подано числове значення букв кирилиці, діакритичні знаки, уміщено цікаву й корисну інформацію про сакральне значення слов'янської абетки (Скаб, 2020: 52–56), що пов'язано й з українською лінгвографією.

У розділі «Пам'ятки старослов'янської (давньоцерковнослов'янської) мови X–XI ст.» М. В. Скаб характеризує різні редакції (ізводи) старослов'янських пам'яток, написаних глаголицею, кирилицею й латинкою, і, що добре для сучасних не надто уцерковлених студентів, подає тлумачення важливих релігійних термінів *Євангеліє*

(четвероєвангеліє, або тетраєвангеліє), Псалтир, Апостол, мінея, требник (євхолохій) (Скаб, 2020: 65). Тут читач може знайти й відомості про особливості умовного називання пам'яток.

Висвітлюючи у відповідному розділі фонетичні особливості церковнослов'янської мови української редакції, авторка посібника детально описує системи вокалізму й консонантизму другої половини IX ст., зупиняючись на основних фонетичних особливостях старослов'янської (давньоцерковнослов'янської) мови.

Не лише науково вартісними, а й методично доцільними є вміщені до видання теми «Церковнослов'янська мова української редакції, її становлення»; «Графіка та орфографія сучасної церковнослов'янської мови (основні правила правопису)»; «Фонетичні особливості церковнослов'янської мови української редакції»; «Фонетичні особливості церковнослов'янської мови української редакції». Спираючись на праці відомих дослідників питання уцерковлення української мови, зокрема І. І. Огієнка, В. В. Німчука, М. В. Скаб показує всю складність історії її впровадження у сферу релігії у зв'язку з кількома етапами русифікації української церковної вимови в умовах російської експансії. Узявши за основу періодизацію розвитку церковнослов'янської мови української редакції І. Огієнка, авторка доповнює її, виокремлюючи 6 етапів, що важливо для виховання в студентів українських вишів лінгвопатріотизму.

У посібнику подано основні правила української вимови старослов'янського тексту, висвітлено особливості графіки й орфографії сучасної церковнослов'янської мови, зокрема правила вживання окремих літер, надрядкових знаків, розділових знаків, уживання великої літери в церковнослов'янських текстах, що дуже важливо для майбутніх українських священників. Для повноти відображення питання М. В. Скаб залучає праці класиків українського мовознавства, зокрема В. І. Сімовича, С. Й. Смаль-Стоцького та інших.

У процесі викладення в окремому розділі матеріалу з лексикології і фразеології (зазначмо, що не всі підручники зі старослов'янської мови містять ці теми) М. В. Скаб подає інформацію про багатство й різноманітність лексики церковнослов'янської мови, її системні парадигматичні відношення (багатозначність, омонімію, антонімію, синонімію), висвітлює історію її формування, характеризує зміни в лексиці церковнослов'янської мови української редакції.

Спираючись на власний досвід викладання церковнослов'янської мови і студентам-філологам, і майбутнім священникам-студентам теологічного факультету, професорка методично послідовно й доцільно акцентує увагу на труднощах у сприйнятті лексики церковнослов'янської мови й подає конкретні поради для їх подолання.

Великий досвід роботи М. В. Скаб зі студентами зумовив виділення в розділах, присвячених граматиці церковнослов'янської мови, рубрики **Увага!**, у якій подано винятки.

Посібник містить також і теми, що раніше не входили до підручників зі старослов'янської та церковнослов'янської мов. Ідеться, зокрема, про розділи «Історія перекладів книг Святого Письма та богослужбових книг українською мовою» та «Структура, семантика та стилістичні функції церковнослов'янзмів у сучасній українській мові». Останній з названих, безперечно, стане в пригоді й студентам-філологам, і пересічним освіченим українським мовцям, оскільки в ньому подано інформацію про культурно-історичну зумовленість взаємодії української та церковнослов'янської мов, лексико-семантичну характеристику церковнослов'янзмів, вплив церковнослов'янської мови на різні функціональні стилі сучасної української мови. Важливість висвітлення цих питань особливо виразняється на тлі дискусії про доцільність уживання – невживання церковнослов'янзмів в українській богослужбовій мові, і спростовує категоричність тих дослідників, як правило, прихильників Московського патріархату, що вбачають у вмотивованій розвитком української богослужбової мови відмові від церковнослов'янзмів російської редакції мало не загрозу православ'ю й культурі. На жаль, особливо категорично такі міркування висловлюють деякі російські науковці. Наприклад, переймаючись долею Православної церкви й, як не дивно, української мови, Г. І. Трубіцина ототожнює церковнослов'янзми з так званими «москальськими» елементами, від яких нібито категорично відмовляється українська мова. Порівняймо в наведеному нижче мовою оригіналу поклику: «Жаль, что переводчики Н. В. Гоголя на спешно создаваемый украинский литературный язык не понимают, что, отвергая все “москальское”, они отвергают мировую культуру, загоняя себя в узкие националистические рамки и подрывая православное мировоззрение множественными

заимствованиями из польского, выросшего на католической почве» (Трубицина, 2011). Підручник М. В. Скаб виконує важливу функцію протистояння подібним псевдонауковим твердженням, яких на сьогодні простежуємо чимало. Наприклад, у навчальному посібнику «Введение в языкознание», що має на сьогодні 14 стереотипних видань (останнє здійснене 2021 року), авторами якого є російські вчені й педагоги О. М. Камчатнов та Н. О. Ніколіна (Камчатов, & Николина, 1999; 2021), навчальний курс вступу до мовознавства побудований на основі поєднання концепцій В. фон Гумбольдта й О. О. Потебні з комплексом ідей російських релігійних філософів, отців церкви – П. О. Флоренського, С. М. Булгакова та С. О. Лосева. М. М. Правдін у рецензії, опублікованій ним на цей навчальний посібник, який призначений передовсім для студентів першого курсу, відкрито обурюється тим, що його укладачі трактують мову з релігійної позиції. Він зауважує, що в умовах некоректного трактування “свободи слова” навчальні посібники, видані в Росії, уже не вимагають «ані наукового рецензування, ані навіть редактури!» (переклад автор. – Н. П.) (Правдин, 2013: 58). У цьому ж посібнику специфічно, квазінауково, інтерпретовано й статус української мови: її репрезентують як один з діалектів російської мови, на що звертає увагу Т. А. Космеда (Космеда, 2019). Наголосімо, що рецензентами навчального посібника М. В. Скаб є знані в нашій країні фахівці з дослідження глобальної проблеми «Мова і релігія» доктор філологічних наук А. А. Ковтун, кандидат філологічних наук Н. В. Пуряева, кандидат філологічних наук, кандидат богослов'я, проректор Київської православної богословської академії О. Я. Мирончук. В Україні практика рецензування навчальної літератури має відповідний вияв, що, як бачимо, добра традиція.

Схвально й те, що, висвітлюючи деякі теми, М. В. Скаб умістила фрагменти з наукових статей українських і зарубіжних дослідників (Скаб, 2020: 31–34, 76–77, 102–105, 106, 238–239, 439–441 та ін.), різні редакції церковнослов'янської мови, історію церковнослов'янського правопису.

Для повноти відображення питання М. В. Скаб залучає і, як зауважувалося, праці знаних дослідників минулого, і роботи провідних сучасних українських учених: Л. О. Белея, Н. Я. Дзюбишиної-Мельник, В. В. Німчука, Н. В. Пуряєвої, М. І. Степаненка та ін., тому, на нашу

думку, посібник виграє би, якби в ньому був уміщений іменний покажчик. Не зайвим би був і виокремлений у додаток термінологічний словничок або покажчик термінів, які авторка витлумачує у відповідних розділах. Очевидно, це можна додати в наступних виданнях підручника. У разі більш суттєвої фінансової підтримки від держави його бажано перевидати у твердій обкладинці, що подовжить термін користування цим посібником, адже, як видається, він буде мати великий попит.

Прикметним, як уже зазначалося, для рецензованого посібника є те, що його авторка розглядає всі системні рівні церковнослов'янської мови з постійною проєкцією на сучасну українську мову та на церковнослов'янську мову української редакції, порівнюючи їх особливості з іншими мовами й, відповідно, редакціями. Висвітлені питання виявляють і суттєві відмінності церковнослов'янської мови в Україні, і лінгвопатріотизм самої М. В. Скаб, посібник якої «Церковнослов'янська мова української редакції», уважаємо, є новим вагомим словом в українському мовознавстві загалом і теолінгвістиці зокрема, має широкі перспективи застосування у викладанні низки дисциплін історико-філологічного циклу у ЗВО України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. **Белей, Л.** (2015). *Не минаючи ані титли... Лінгвобіографія старослов'янської мови*. Київ: Темпора. 2. **Біленька-Свистович, Л. В.,** & Рибак, Н. Р. (2000). *Церковнослов'янська мова*. Київ: Криниця. 3. **Камчатнов, А. М.,** & Николин, Н. А. (1999). *Введение в языкознание*. Москва: Флинта; Наука. 4. **Космеда, Т.** (2019). Інтерпретація ідеологеми «українська мова» в сучасному російському мовознавстві: «Мова, як і природа не має злої волі...». *Лінгвістичні студії*, 38, 78–84. DOI: 10.31558/1815-3070.2019.38.12. 5. **Правдин, М. Н.** (2013). Почему крепчает маразм? (Рецензия на учебное пособие «Введение в языкознание» А. М. Камчатнова и Н. А. Николиной. Изд. Флинта; Изд. Наука, 1999). В *Лингвистика и философия* (с. 58–62). Киев: Укр. вид-во. 6. **Скаб, М.** (2020). *Церковнослов'янська мова української редакції*. Чернівці: Технодрук. 7. **Трубицына, Г. И.** (2011). Перед русским народом стоит задача сохранить церковнославянский язык как язык богослужения. О Проекте документа «Церковнославянский язык в жизни Русской Православной Церкви XXI века». Узято з <http://www.pravoslavie.ru/48846.html>.

REFERENCES

1. **Belei, L.** (2015). *Ne mynaiuchy ani tytly... Lihvobiohrafii staroslovianskoi movy [Without missing a title... Linguistic biography of the Old Slavonic language]*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian]. 2. **Bilenka-Svystovych, L. V.,** & Rybak, N. R. (2000). *Tserkovnoslovianska mova [Church Slavonic language]*. Kyiv: Krynytsia [in Ukrainian]. 3. **Kamchatnov, A. M.,** &

Nikolina, N. A. (1999). *Vvedeniye v yazykoznaniiye [Introduction to linguistics]*. Moskva: Flinta; Nauka. 4. **Kosmeda, T.** (2019). Interpretatsiia ideolohemy "ukrainska mova" v suchasnomu rosiiskomu movoznavstvi: «Mova, yak i pryroda ne maie zloi voli...» [Interpretation of the ideology "Ukrainian language" in modern Russian linguistics: «Language, like nature has no evil will...»]. *Linhvistychni studii – Linguistic studies*, 38, 78–84. DOI: 10.31558/1815-3070.2019.38.12 [in Ukrainian]. 5. **Pravdin, M. N.** (2013). Pochemu krepchayet marazm? (Retsenziya na uchebnoye posobiye «Vvedeniye v yazykoznaniiye» A. M. Kamchatnova i N. A. Nikolinoi. Izd. Flinta; Izd. Nauka. 1999) [Why does insanity grow stronger? (Review of the textbook «Introduction to Linguistics» by A. M. Kamchatnov and N. A. Nikolina. Flint Publishing House; Nauka Publishing House, 1999)]. In *Lingvistika i filosofiya – Linguistics and Philosophy* (pp. 58–62). Kiev: Ukr. vyd-vo [in Russian]. 6. **Skab, M.** (2020). *Tserkovnoslovianska mova ukrainskoi redaktsii [Church Slavonic language of the Ukrainian edition]*. Chernivtsi: Tekhnodruk [in Ukrainian]. 7. **Trubitsyna, G. I.** (2011). Pered russkim narodom stoit zadacha sokhranit tserkovnoslavynskiy yazyk kak yazyk bogosluzheniya. O Proyekte dokumenta «Tserkovnoslavynskiy yazyk v zhizni Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi XXI veka» [The Russian people face the task of preserving the Church Slavonic language as the language of worship. About the Draft document «Church Slavonic language in the life of the Russian Orthodox Church of the XXI century»]. Retrieved from <http://www.pravoslavie.ru/48846.html> [in Russian].

Піддубна Наталія Віталіївна – доктор філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди; вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

Tel.: +38 0974396510

E-mail: piddubnan71@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-0331-0496>

Piddubna Nataliia Vitaliivna – Doctor of Philological Sciences, Docent, Associate Professor at the Department of Ukrainian Language, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University; 2 Valentynivska Str., Kharkiv, 61168, Ukraine.

Надійшла до редакції 25 березня 2021 року

CITATION

ДСТУ 8302:2015: Піддубна Н. В. Посібник, написаний на ять. Рец. на: Скаб М. Церковнослов'янська мова української редакції. Чернівці: Технодрук, 2020. 644 с. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди*. Харків, 2021. Вип. 54. Ч. II. С. 235–242. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2021.54.2.21>

АРА: Піддубна, Н. В. (2021). Посібник, написаний на ять. Рец. на: Скаб М. Церковнослов'янська мова української редакції. Чернівці: Технодрук, 2020. 644 с. *Лінгвістичні дослідження, 54 (II)*, 235–242. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2021.54.2.21>